

Владислав Верстюк (Київ)

**М.П.ВАСИЛЕНКО: ХОДІННЯ У ВЛАДУ (ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА
ТА УРЯДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ 1917–1918 рр.)**

На зламі зими і весни 1917 р. в Петрограді вибухнула і перемогла Лютнева революція. Цар Микола II відрікся від престолу, а до влади прийшов Тимчасовий уряд, сформований Державною думою.

У Києві, як і в інших провінційних містах, про ці доленосні події дізналися з кількаденною затримкою, проте виявам відвертих радощів не було меж. Нікому не вдалося передбачити початок революції, ніхто не міг знати її фатальних наслідків через рік – другий. Всі потонули у вирі революційного ентузіазму. Ентузіастично зустрів революцію і Микола Прокопович Василенко. Він був давнім і послідовним опонентом самодержавства, ще в студентські роки прилучився до революційного руху, один час був під впливом народницьких ідей, а після революції 1905–1907 рр. вступив до партії народної свободи, ширше званої як партія кадетів¹. В 1916 р. був обраний членом її Центрального комітету. Кадети були партією ліволіберальної ідеології, партією, яка виступила за радикальне реформування імперської суспільно-політичної системи. В IV Державній думі під час Першої світової війни кадетам вдалося створити так званий міжпартійний «Прогресивний блок», який кинув виклик царському уряду, жорстоко його критикував і вимагав створення уряду народної довіри відповідального перед Державною думою. Таким став Тимчасовий уряд, ключові посади в якому заповнили представники партії кадетів: П.Мілюков, А.Шингарьов, М.Некрасов, О.Мануйлов, Ф.Родичев.

6 березня 1917 р. Тимчасовий уряд звернувся до громадян Росії з своєю першою відозвою, яка була побудована на кадетських політичних гаслах та принципах: переможного завершення війни, дотримання обов'язків перед союзниками, якомога швидшого скликання Всеросійських Установчих зборів, запровадження громадських свобод і т.ін.² Цікаво, що того ж 6 березня М.Василенко помістив у «Киевской мысли» статтю, в якій висловив своє ставлення до старої та нової влади. Його думки практично резонували з урядовою декларацією. Очевидно, це було не випадково, Василенко був добре ознайомлений зі станом справ у партії та її ідеологією, яку, без сумніву, поділяв. Як член ЦК партії кадетів він був одразу ж задіяний до активної урядової роботи. Наприкінці першої декади березня його викликав до Петрограда новий міністр освіти, однопартієць О.Мануйлов і запропонував очолити Київську шкільну округу, тобто взяти на себе керівництво освітніми справами у п'яти губерніях: Київській, Полтавській, Подільській, Волинській та Чернігівській.

М.Василенко дав згоду, але одразу ж виклав власне бачення нагальних заходів у освітній справі, насамперед йшлося про необхідність українізації освіти в Україні: зробити українську мову викладовою у початковій школі, а також

дозволити читати окремі лекції українською мовою в університетах на території України. Вимоги М.Василенка були досить помірними, О.Мануйлов не заперечував проти них загалом і навіть доручив Василенкові оперативно підготувати проект відповідної урядової постанови*, а Тимчасовий уряд 22 березня видав указ про призначення М.Василенка попечителем Київської шкільної округи³.

Це призначення схвально зустріли й у створеній на початку березня Українській Центральній Раді, з багатьма діячами якої М.Василенка пов'язували довгі роки громадської діяльності на українській науково-просвітницькій ниві. Він належав до покоління П.Стебницького, В.Науменка, В.Леонтовича, Л.Старицької-Черняхівської, О.Вілінського, Є.Чикаленка, О.Лотоцького, був однолітком М.Грушевського. Ці діячі київської «старої громади» сформувались в умовах боротьби із заборонами Емського указу 1876 р. протистояння цензурним та жандармським утискам. Поле їх легальної дії за царських часів було надзвичайно вузьким і не виходило за межі культурно-мовної площини. Саме вони виступили ініціаторами створення Центральної Ради, в першій відозві якої від 9 березня 1917 р. українські вимоги були сформульовані як «право на заведення рідної по всіх школах од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях»⁴.

Але за два – три тижні ситуація суттєво змінилася, ініціативу в Центральній Раді перебрало молодше покоління українських діячів, до яких долучився обраний головою УЦР М.Грушевський. Він опублікував 25 березня 1917 р. у «Новій раді» програмову статтю «Велика хвиля», в якій заявив: «Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягнути старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті [...] Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийняте українським громадянством з щирою подякою і, дійсно, могло б мати своє значення, було б добром для нашого народу, охоронило його від переживання тяжких хвиль останніх літ, упекшило б йому дальший культурний похід. [...] Але ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб,

* Деяку додаткову інформацію про позицію М.Василенка та його аудієнцію у міністра освіти подає у своїх спогадах О.Лотоцький. Він пише, що одразу ж після відвідин О.Мануйлова Василенко проінформував його про суть розмови та просив підготувати до наступного дня проект урядової постанови. «На мій запит, як же справа буде з школою середньою, Василенко, замішавшись, признавсь, що ялось, спинившись на згаданих двох категоріях шкіл, про середню не згадав, – пише О.Лотоцький. – Я порадив, щоб до проекту заведено було точку й про школу середню. Василенко завагався». Не зміг його переконати і П.Стебницький. Незважаючи на те, що Лотоцький підготував два варіанти проекту, в першому з яких йшлося і про вивчення української мови у середній школі, Василенко, однак, подав Мануйлову другий варіант, який обмежувався лише застосуванням української мови у початковій освіті та читанням українознавчих курсів в університетах України. Він був затверджений урядом, а перший варіант був включений до «Пам'ятної записки», яку делегація Української Національної ради Петрограда передала 17 березня голові Тимчасового уряду. Див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава, 1934. – Т.3. – С.367.

«розв'язанням українського питання» для даного моменту. Се треба з усією рішучістю сказати про останню заяву Тимчасового правительства, про його спочуття до «культурно-національного само означення народностей Росії». Не про нього тепер річ, і нікого воно тепер не интересує на Україні. Українського питання вже нема. Є вільний, великий Український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи»⁵.

Нові українські вимоги були обґрунтовані тим же М.Грушевським, він їх визнав як здобуття широкої національно-територіальної автономії України та перебудови Росії на федеративну, демократичну республіку. При цьому М.Грушевський розумів національно-територіальну автономію як необхідний і послідовний крок до здобуття суверенності. Отже, Центральна Рада національно-культурні домагання змінила на національно-політичні.

М.Василенко поділяв федералістичні погляди, проте його непокоїли революційні імперативи, «захватне право» революції. Схоже на те, що він був людиною з подвійною культурною ідентичністю, яка намагалася поєднати в собі українське і російське культурні начала, єдність і неподільність Росії з автономією України. Сутність своєї непростої позиції він намагався з'ясувати кореспонденту газети «Киевлянин», яка займала відверто українофобську позицію. «Насамперед, – рішуче заявив М.Василенко, – я автономіст-федераліст і вже з цього витікає моє глибоке переконання в захисті ідеї цілісності російської держави і, отже, у відстороненні від всякого роду прагнень в сенсі повного відокремлення від Росії окремих частин. Але облаштування Росії я мислю як федеративну республіку, яка надає окремим областям широке поле для їх самостійного життя». Схоже, що Василенко мислить як типовий правовірний кадет, який не заперечує проти федерації, але національно-територіальну автономію відкидає, підміняючи її національно-культурною та місцевим самоврядуванням. Він посилається на М.Драгоманова, який в основу федеративного поділу клав територіальний, обласний принцип, далі застерігає, що національний принцип може призвести до шовінізму і пануванню однієї нації над іншою. Але несподівано, порушуючи попередню логіку, М.Василенко оголошує в інтерв'ю, що стоїть за національний принцип, хоч і відчуває великі труднощі у його застосуванні, тому допускає виділення Новоросії (півдня України) в окрему область⁶.

Відзначимо, що така позиція була характерною для частини української інтелігенції старшого покоління, яка не встигала за ходом розвитку революційних подій і відчувала повний страх перед диференціацією суспільства за національною ознакою, яка почала вимальовуватися вже з весни 1917 р., коли проти Центральної Ради ополчилися не лише російські націоналісти, об'єднані навколо газети «Киевлянин», але й діячі з київської ради робітничих депутатів, які заявили наприкінці березня, що розженуть багнетами Всеукраїнський національний конгрес, якщо він насмілиться проголосити автономію України.

Саме в цей час і розпочалася праця М.Василенка на посаді попечителя. Інститут попечительства був рудиментом старої влади, який міністр освіти

О.Мануйлов чомусь вирішив зберегти і поєднати з новою демократичною формою влади і управління. О.Мануйлова за це жорстко критикували урядові опоненти. М.Василенко, щоб уникнути подібної критики, вирішив створити при управлінні учбової округи неформальну тимчасову попечительську раду з дорадчими функціями. В неї були зібрані представники всіх інституцій, установ, громадських об'єднань і організацій, пов'язаних тим чи іншим чином з освітою від університетських професорів до представників початкових учбових закладів, профспілок і національних освітніх організацій. В цю типову революційну організацію влилося понад п'ятдесят осіб.

Загалом робота попечителя передбачала надзвичайно широке поле діяльності пов'язане як з повсякденним життям нижчих, середніх та вищих шкіл, так і з підготовкою та проведенням реформи старої школи. В Україні найбільш дражливою виявилась проблема українізації школи. Вона вийшла далеко за межі освітньої системи, швидко політизувалась і зрештою переросла в погано приховану «мовну» війну.

З одного боку, російські націоналістичні сили організували протести і кампанії «проти насильницької українізації школи», з іншого – українці вимагали негайних реальних кроків по українізації освіти. В цій ситуації М.Василенко намагався уникати якихось кардинальних рішень та різких змін звичної практики. Свою позицію він пояснював так: «На мою думку, українські школи слід заснувати в міру того, як визріватимуть потреби, не зачіпаючи вже існуючі російські школи, оскільки російська культура така сильна на Україні і потреба у навчанні так зрозуміла, що в даний час така штучна українізація була би значною мірою культурним насильством. Я наполягаю також на відкритті окремих гімназій, а не українських паралельних відділень у російських гімназіях, що з мого педагогічного погляду може викликати загострення національної ворожнечі. Логіка навчального життя – це річ небезпечна. Українська школа має будуватися заново, а не на руїнах нею ж зруйнованої російської школи»⁷.

Наприкінці квітня 1917 р. попечитель ініціював проведення педагогічної наради для обговорення та з'ясування можливостей переходу до навчання українською мовою. Коли виявилось, що одностайності у вирішенні цього питання нема, попечитель вирішив запропонувати висловитись на тему запровадження в школах дисциплін українознавства та викладання українською мовою голів міських дум та земських управ. Звичайно такий спосіб відкладання проблеми на майбутнє викликав негативну реакцію в стінах Центральної Ради. Коментуючий згаданий епізод на засіданні УЦР, Ф.Крижанівський, один із заступників М.Грушевського, сказав, що «навіть Мануйлов давав більше, ніж тепер дає Василенко». Засідання УЦР прийшло до висновку, що шкільна політика Василенка не може задовольнити українців⁸.

Подібна логіка революційного часу була далекою і незрозумілою М.Василенку. Стосунки з Центральною Радою у нього не склалися. Він був запрошений до її складу 15 березня 1917 р., але, судячи з протоколів засідань УЦР, жодного разу

не був на них присутній. Після переобрання УЦР на Всеукраїнському національному конгресі його прізвище не фігурувало в списках обраних чи кооптованих, хоча з липня по жовтень 1917 р. київські кадети мали своїх представників у Малій раді.

Відсутність прямого перебування Василенка у Центральній Раді можна частково пояснити і тим, що з 19 серпня 1917 р. він був призначений товаришем (заступником) міністра освіти і змушений був виїхати до Петрограда. Суттєве підвищення на посаді, очевидно, варто розцінювати як своєрідну високу оцінку лояльності, яку дістав М.Василенко від нового міністра освіти С.Ольденбурга, теж кадета за партійністю. Осінь 1917 р. М.Василенко провів у Петербурзі. До його службових обов'язків входила підготовка міністерського звіту Установчим зборам, реформа освітніх структур, ліквідація шкільних округ, перепідпорядкування шкіл органам місцевого самоврядування. Восени 1917 р. він познайомився і потоваришував з В.Вернадським, який теж на той час працював товаришем (заступником) міністра освіти. Саме В.Вернадський засвідчив, що ідея створення Української Академії Наук першою з'явилась у М.Василенка.

Осінь 1917 р. виявила повну безпорадність Тимчасового уряду, його зволікання з проведенням Установчих зборів зіграли на руку більшовикам, які в черговий раз відважились на захоплення влади і досить легко її здобули. Як свідок тих подій М.Василенко засвідчив: «Виявилося, що в уряді не було не тільки сил, але й готовності. Легковажність Керенського проявилась повною мірою»⁹.

В середині листопада 1917 р. М.Василенко повернувся до Києва, де вже було проголошено Українську Народну Республіку. Здавалося б, здійснилося те, чого кілька десятиліть прагли українську діячі. Проте М.Василенка дистанціював від діяльності державних органів УНР, з іншого боку, аналіз документів Центральної Ради підказує, що його туди і не кликали. Швидше за все, визначальну роль тут відіграв суб'єктивний фактор, погіршення особистих стосунків з М.Грушевським, яке відбулося протягом 1917 р. на ґрунті ідеологічних розходжень. Треба відзначити, що М.Грушевський, знаний історик, незаперечний лідер українського національного руху, поряд з видатними якостями мав і такі, які ускладнювали спілкування з ним. Ці сторони його характеру сучасники називали «дрібно-егоїстичними амбіціями»¹⁰.

Лише 2 квітня 1918 р. Мала рада обрала М.Василенка до складу Генерального суду – найвищої інстанції судової гілки влади УНР. Віднайти сліди діяльності М.Василенка у Генеральному суді не вдалося, проте відомо, що вже в цей час командування німецьких окупаційних військ задумало змінити ліводемократичну Центральну Раду правим режимом. Ще 10 березня представник німецького міністерства закордонних справ з Брест-Литовського телеграфував до Берліна з приводу отримання провіанту дослівно так: «Чи отримаємо хліб від нинішнього уряду, чи від іншого – це байдуже».¹¹ Через місяць, 13 квітня німецький посол у Києві, інформуючи міністерство закордонних справ про стан справ, відзначив, що хоч до цього часу він цілком лояльно ставився до українського уряду і його

прем'єр-міністра, але тепер змушений буде «спробувати поступово і в обережній формі увійти в контакт з більш правими партіями»¹². Вибір німців зупинився на великому землевласнику, нащадку гетьманського роду, генералі П.Скоропадському.

Загальноприйнятим в історіографії є твердження, що лише після перевороту гетьман доручив М.Устимовичу формувати новий український уряд. Той одразу ж звернувся до одного з лідерів партії соціалістів-федералістів А.Ніковського з пропозицією до партії взяти кілька ключових міністерських портфелів. Есефи різко відмовились і лише після цього уряд був сформований переважно з представників партії кадетів. М.Устимович відразу після перевороту захворів і надзвичайно складне завдання формування кабінету міністрів Української Держави лягло на М.Василенка, що був одним з перших, хто відгукнувся на пропозицію очолити міністерство освіти, і якого гетьман 30 квітня призначив виконуючим обов'язки голови уряду. Н.Полонська-Василенко, яка в силу своїх родинних зв'язків (пізніше дружина М.Василенка) добре знала ситуацію, описала її так: «...скласти кабінет міністрів М.Устимович не зміг. 30-го квітня Гетьман призначив на голову Ради Міністрів М.Василенка. /.../ Гетьман дав Василенкові інструкцію: скласти кабінет не пізніше вечора 1-го травня. Цей кабінет мусив бути «лівий», а в основу його діяльності мало бути поставлене завдання національного відродження України, без «крайностей», які викликали б нехіль до українства серед інших національностей. Спроба М.Василенка притягти до праці есефів скінчилась теж невдачею». Коментуючи цей епізод, Н.Полонська-Василенко не без пафосу зазначає: «Цей момент – відмова соціалістичних партій взяти участь у будівництві гетьманської держави – глибоко трагічний: представники українського народу не знайшли в собі в такій мірі патріотизму, національної свідомості й зрозуміння, щоб стати вище від партійних інтересів і об'єднатися в ім'я Української Держави»¹³.

Наскільки правомірними і справедливими є закиди соціалістам-федералістам треба ще розібратися, бо в історії створення гетьманського уряду є чимало моментів, обійдених мовчанкою, фактів, неузгоджених в часі, що дає підстави сумніватися у достовірності появи уряду в тій версії, яка була представлена вище. Звернемо увагу на ті обставини, які породжують ці сумніви.

Р.Божеський, далеко не прихильний до Центральної Ради, в своїх спогадах так передав враження від гетьманського перевороту, яке створилося у місті: «Безграмотно складена (як щодо політики, так і щодо граматики) «грамота» Скоропадського, відсутність уряду, якісь чутки про різні списки міністрів та переговори з росіянами-землевласниками, розставлені на вулицях німецькі застави з кулеметами й гарматами, серед українців створили в місті атмосферу непевності... Звичайно, що гетьман спирався на групи, котрі хотіли будувати, як я вже казав, «російську Вандео»...»¹⁴.

Спонукальні мотиви, які змусили піти його в уряд, М.Василенко викликав у розмові з Д.Дорошенком, десь на 4 чи 5 за переворотом день, коли ситуація вже стабілізувалася і з'явився новий уряд. Д.Дорошенко так відтворив цю розмову:

«В коротких рисах Василенко познайомив мене з ситуацією. Центральна Рада і правительтво есерів, казав він, виявили свою нездатність вдержати в руках владу й організувати державу. Прийшли інші люди, представники іншого політичного і соціального світогляду, і взяли владу в свої руки, але знов-таки в ім'я самостійної української держави. За цими людьми стоїть тепер рішачий реальний чинник: збройна сила Німеччини. З цим треба насамперед рахуватись. Але треба, щоб і при новому курсі політика держави зоставалась національно-українською, треба, щоб і нові форми української державності були заповнені національним змістом. Інакше не буде ніякої української держави. Отже від самих українців, спеціально від тих, які критично ставились до політики попереднього українського правительства, залежить, щоб і при новій зміні державного ладу й устрою вдержалась сама суть: національно-державна ідея українська. А Гетьманщина – це якраз найбільш національна, історично вироблена форма спеціально українського державного ладу»¹⁵. Кількома днями раніше, очевидно, це трапилося 1 травня, перебуваючи вже в ранзі виконуючого обов'язки голови уряду, М.Василенко мав розмову з кореспондентом «Киевской мысли». Розмова 2 травня була опублікована у бюлетені цієї газети, а наступного дня передрукована у ранковому випуску «Киевской мысли». Василенко повідомив, що пропозицію вступити до уряду він отримав у день перевороту, однак давно вже був готовий до неї і тому одразу згодився. Ще в момент повернення Центральної ради до Києва до нього, виявляється, зверталися «представники різних громадських груп» і зондували його думку на предмет, чи увійшов би він до складу нового ділового міністерства. І ось, коли з'явилась фактична можливість створення уряду на чисто діловому, персональному принципі, Василенко відгукнувся на пропозицію без коливань. Далі в розмові він відзначив, що його вступ до уряду відбувся без санкції і обговорення партії кадетів, але при моральній підтримці його друзів. Ще одна деталь. Василенко зазначив, що якби партія кадетів висловила проти вступу своїх членів на міністерські посади, то він без особливих зволікань вийшов би з партії. Тобто для нього було важливим дистанціювати кадетів від перевороту. Наскільки це відповідало дійсності, поговоримо дещо згодом, але візьмемо до уваги ще кілька цікавих подробиць.

Завдання формувати уряд М.Василенко отримав пізно увечері 30 квітня під час зустрічі з П.Скоропадським. Останній поставив досить жорсткі умови: уряд повинен бути сформованим не пізніше десятої години вечора наступного дня, він має бути лівим і реформістським, про реставрацію старого режиму не може бути мови, в основу діяльності кабінету повинно бути покладене національне відродження України, але «без тих крайнощів, які дратували населення».

Микола Прокопович начебто теж намагався насамперед залучити на міністерські посади відомих українських фахівців. За його словами, він відвідав збори соціалістів-федералістів, яких переконував в тому, що в разі їх відмови йому доведеться скласти уряд «з інших елементів, які без сумніву будуть відповідати українському національному відродженню, але не будуть мати такого

визначеного національно-політичного обличчя, як соціалісти-федералісти»¹⁶. Як можна зрозуміти з розповіді М.Василенка кореспонденту «Киевской мысли», соціалісти-федералісти не поспішали прийняти пропозицію, але й остаточно не відкидали її: «Лідери партії соціалістів-федералістів заявили мені, що партія майже вирішила відмовитись від участі в новому уряді, але остаточно вирішення питання потребувало деякого обговорення. Мені було обіцяно, що ввечері надійде остаточною відповідь». Деяко в іншій інтерпретації, чому не вдалося домовитись з есефами Василенко розповів 3 травня Є.Чикаленкові. Важливість почутого змусила Чикаленка занотувати розмову до власного щоденника: «Він (М.П.Василенко – Авт.) розказував мені, що вчора цілісний день вмовляв с. ф-тів взяти портфелі у міністерстві, але вони уперто відмовляються, що не закалять свого імені. Я, каже Василенко, доводив їм, що не треба боятися грязі і гною, коли ви хочете посадити якесь дерево, чи квітку, але вони упираються, і поневолі я мушу звернутись до кадетів.

– Але що буде з Україною? – питаю. Не клопочіться – Скоропадський і я твердо стоїмо на тому, щоб скрізь проводити українізацію, правда, нерізно.

– Але Ви, – кажу, – кадет, Ви будете тягнути до єдиної неділимої.

– Коли обставини складуться так, що Україна повинна буде з'єднатись з Великою Росією, то це з'єднання я мислю, – каже Василенко, – тільки на федеративних началах і тільки такою мислячих я буду набирати в кабінет, якщо соц.-фед. одмовляться прийняти участь»¹⁷.

Як випливає з інтерв'ю «Киевской мысли», Василенко, не дочекавшись відповіді есерів, поїхав на засідання уряду, який вже був сформований, і повернувся додому лише о 4 годині ранку 2 травня і лише тоді прочитав записку О.Шульгина, в якій містилося прохання затримати остаточно формування кабінету, оскільки УПСФ отримала додаткову інформацію, яка потребувала часу на осмислення.

Отже, як бачимо, дрібні деталі та нюанси говорять про те, що не так все однозначно і просто, як може здатися на перший погляд. Є сумніви у ширості і відвертості М.Василенка як у розмовах з Д.Дорошенком та Є.Чикаленком, так і у розмові з кореспондентом «Киевской мысли». У всякому разі є очевидні невідповідності і суперечності.

Не виключено, що М.Василенко як один з дослідників історичної гетьманщини, був одним з ініціаторів її новітнього відновлення. Окремі джерела, які залишались тривалий час поза увагою дослідників, наштотують на думку, що М.Василенко брав участь у підготовці гетьманського перевороту чи принаймні був у цю справу втяснений. Н.Полонська-Василенко пише, що М.Василенко належав до видатних діячів Української народної громади¹⁸, тої організації, яка задумала і здійснила при підтримці німецького командування переворот 29 квітня. Міг провідний член організації не знати, чим займається його організація? Швидше за все мусив знати. В.Вернадський, який 9 травня 1918 р. приїхав до Києва і, зупинившись у М.Василенка, після розмови з ним у своєму щоденнику відзна-

чив: «*Coup d'etat*¹⁹ совершен немцами /.../ В[асиленко] составлял министерство, с ним говорили уже давно, за недели 1½ – 2 до переворота»²⁰. Підтверджує цю інформацію з деякими відмінностями та додаванням окремих подробиць П.Мілюков, який прибув до Києва 10 червня і на третій день в присутності В.Вернадського та Д.Григоровича-Барського мав розмову з М.Василенком. В своєму щоденнику Мілюков досить детально зафіксував зміст цієї розмови. Наведемо її головні моменти: «Его подробный рассказ о подготовке переворота. К нему еще в начале марта приходил один инженер (потом министр [очевидно, йдеться про Б.Бутенка – Авт.]) и спрашивал, согласен ли он говорить о вступлении в министерство. Василенко согласился, потом передал Григ[оровичу]-Барскому и Демидову. Через неделю другой разговор. Затем (около 15 апреля) разговоры замолкли /.../ Накануне переворота Василенко приглашен к Скоропадскому, ему предложено составить список, причем у Скоропадского уже были обещаны Устимовичу (мин[истр] про[довольствия] и /пропуск фамилии/. В министерство надо было ввести кандидатов всех заинтересованных групп: хлеборобов (Лизогуб), торгово-промышленников (Гутник) и др. Видимо, глубже в переворот кадетов не посвятили /.../ Главные враги правительства – украинские партии, но с этой стороны Василенко считает правительство прочным. Германцы не пойдут с шовинистами украинства. Оставшись наедине, Василенко говорит, что хочет видаться со мной часто. В общем моя ориентация, видимо, для него приемлема и приятна»²¹. Нема підстав не довіряти об'єктивності і правдивості в даному разі двох дуже поважних вчених і політичних діячів, до того ж їх інформація була конфіденційною і не передбачалась до оприлюднення, тоді як публічні заяви М.Василенка, очевидно, переслідували певну мету, насамперед дистанціювати себе і особливо свою партію від участі у перевороті, а також створити враження, що переворот не виходив за межі національного дискурсу і лише відмова есефів змусила гетьмана запросити до уряду проросійських політичних діячів. До речі, німецьке командування офіційно заявило про свою повну непричетність до перевороту.

Знаємо, що М.Василенко був заступником голови київської організації партії кадетів, активно співпрацював з членами її ЦК, такими як В.Вернадський, І.Демидов та П.Мілюков, (щоденники і В.Вернадського і П.Мілюкова дають численні підтвердження цієї думки). Якщо Мілюков не сплутав березень з квітнем, то це означає, що повернення Центральної Ради до Києва одразу ж викликало незадоволення і політичну опозицію у ліберально-консервативних проросійських колах Києва, і вони негайно розпочали таємну організацію протидії УЦР. Навіть якщо прихід Б.Бутенка (до речі, одночасно члена і «народної громади», і партії кадетів) до М.Василенка та згода останнього на участь в майбутньому уряді відбулися на початку квітня, тобто в момент перших контактів П.Скоропадського з німецькими спецслужбами, то і це говорить про причетність партії кадетів до перевороту.

Зважаючи на вище наведену інформацію, особливо цитовані записи з щоденника Мілюкова, можна припустити, що первинний склад майбутнього уряду змовники мали вже до перевороту, звідси інформація Р.Бжеського про різні міністерські списки та людей, орієнтованих на творення з України російської «Вандеї», але, очевидно, такий склад міністерства і проєктований ним напрямок діяльності викликав різке заперечення генерала М.Гофмана. Це змусило гетьмана відмовитись від постаті Устимовича і спішним порядком доручити справу формування уряду М.Василенку, відомому в Києві своїм українофільством та старими зв'язками з українською ліберальною інтелігенцією. Такий поворот справи викликав розгубленість не лише в середовищі соціалістів-федералістів, але й українських кадетів, яким пропонувалося розбудувувати українську державу.

Важливу інформацію про ставлення партії кадетів до перевороту знаходимо в «Киевской мысли» від 3 травня. Газета повідомила, що у зв'язку з формуванням нового уряду в останні дні майже безперервно відбуваються засідання окремих груп партії кадетів, на яких дуже жваво обговорюється ставлення до входження представників партії до складу нового уряду. Проте провід кадетів зумів знайти вихід з ситуації, який дозволяв і взяти участь у роботі уряду, і зберегти власні ідеологічні чесноти. 2 травня на засіданні київського міського комітету партії з'ясувалося, що члени партії М.Василенко, А.Ржепецький та С.Гутник увійшли до уряду персонально, а не як представники партії. Засідання міського комітету не змогло визначитись у своєму ставленні до цього факту. Того ж дня відбулися два засідання обласного комітету кадетів, на яких після довгих суперечок та дебатів було ухвалено таке рішення: «Принципиально признавая в настоящее время необходимым участие партии в государственной работе путем вступления в состав министерства, но, не имея возможности в данное время обсудить во всей полноте обстоятельства создания правительства и его платформы, областной комитет с участием членов городского комитета постановляет: считать членов партии, вошедших в состав правительства, приглашенными персонально и, вполне доверяя их партийной ориентации, не связывать их партийными директивами»²².

Не може не дивувати та швидкість, з якою М.Василенку вдалося створити ядро Ради Міністрів, в якому більшість міністрів були членами кадетської партії. Новий склад уряду був оприлюднений у бюлетені «Киевской мысли» 2 травня разом з інтерв'ю М.Василенка. Д.Дорошенко згадував, що дізнався про переворот під час перебування у Львові з телеграми, яка надійшла до редакції газети «Діло», а вже надвечір того ж дня надійшло нова телеграма «з деякими подробицями й складом нового кабінету міністрів; серед перекручених або незнайомих прізвищ стояли імена Василенка, Ржепецького, генерала Кирея»²³. Отже, є підстави вважати, що робота над формуванням майбутнього гетьманського уряду розпочалася ще до перевороту. Це природно і логічно для тих, хто задумує державний переворот. Про те, що так воно і було, кількома словами у

спогадах проговорюється сам гетьман. Він пише, що інженер Бутенко був першим з тих, хто згодився бути міністром ще до перевороту²⁴. Участь в уряді членів партії кадетів не могла відбутись без згоди керівництва партії, яке перебувало у Москві. Навіть стислі консультації вимагали часу. Вони не могли відбутись протягом 1 травня. Цікаво, як до складу уряду без попередніх домовленостей потрапив С.Гутник, який мешкав у Одесі. Присутність кадетів в уряді, які надзвичайно скептично ставилися навіть до української автономії, ставить питання про справжні наміри тих, хто задумував переворот 29 квітня. На фоні позірною запрошення до уряду соціалістів-федералістів, звертає на себе увагу той факт, що після 28 квітня, коли вийшло число 70 «Нової ради», органу УПСФ, наступний № 71 газети з'явився лише 9 травня, а «Робітничка газета» в цей час продовжувала виходити друком.

Перше засідання нового уряду відбулося в ніч на 2 травня під головуванням М.Василенка та гетьмана. Оскільки низка посад залишилася вакантними, то було ухвалено рішення про тимчасове сумісництво. М.Василенко обійняв ще й посади міністрів закордонних справ та віровизнань.

Нарада українських соціалістичних партій відреагувала на такий склад уряду зверненням до німецького вищого командування в Києві. У заяві констатувалося, що кабінет Василенка ні в якому разі не задовольняє українські партії, оскільки там мало осіб тямучих в українській справі, а декотрі й настроєні дуже вороже до української державності. В заяві містилася вимога виключити із складу уряду А.Ржепецького – міністра фінансів, Б.Бутенка – шляхів сполучення, Ю.Любинського – охорони здоров'я, М.Гіжицького – державного секретаря. На М.Василенка ця вимога не поширювалася, хоч соціалістичні партії й не вважали достатньою його українськість. Тому вони вимагали посаду міністра освіти віддати представникові соціалістичної партії. Як відомо, генерал В.Гренер на всі ці вимоги відповів сакраментальною фразою: «Zu Spät!» (вже запізно)²⁵.

Після згоди Ф.Лизогуба 10 травня очолити уряд та призначення 20 травня Д.Дорошенка керуючим справами міністерства закордонних справ, а проф. В.Зіньківського – міністром віросповідань, М.Василенко зосередився на роботі міністерства освіти.

Гетьман у своїх «Спогадах» залишив розлогу характеристику його політичних, ділових та людських якостей. Він вважав М.Василенка людиною, яка не могла ігнорувати значення російської культури і була поміркованим українським патріотом: «Профессор Василенко, министр народного просвещения, ученый, историк, кадет... С украинским вопросом основательно ознакомлен, но как всякий честный человек, не мог отрицать значение русской культуры и выбросить из обихода Пушкина, Толстого, Достоевского, другими словами, относился к украинству сознательно, без шовинизма и без всякой нетерпимости». П.Скоропадський відзначав його працелюбність, картав за «вроджену м'якість», нездатність замінити коло найближчих помічників тощо. Загалом же він вважав, що мати такого

міністра народної освіти було знахідкою. Однак було у Василенкові й те, що не подобалось Скоропадському: «Он был кадетом чистейшей воды, и это мне не нравилось в нем».²⁶

Сам Микола Прокопович у середині травня на обласному з'їзді кадетської партії у Києві, відповідаючи на закиди шовіністично налаштованих щодо Української Держави правих кадетів, а можливо, й лівосоціалістичних опонентів, говорив: «Я прийняв обов'язки міністра, уважаючи це своїм обов'язком. Я не думаю виправдовуватися. Я не зйду з позиції, котра потрібна для добра Батьківщини, не дивлячись ні на які напади. Треба поставити межі революції яко руїні. Ідея нації на Україні поглибила ідею держави. Національна ідея була сильніша і Українська Народна Республіка будувалася на національним принципі. Українська культура повинна вступити в боротьбу з російською культурою. Ця боротьба буде допомагати розвитку української культури. Україна може й повинна творитися як самостійна держава»²⁷. Така позиція викликала неприйняття частини з'їзду, але, незважаючи на це, з'їзд схвалив тактику входження кадетів до уряду, а М.Василенко був обраний до керівних органів партії. Тактика обласного з'їзду кадетів була схвалена одним з лідерів партії П.Мілюковим. В щоденнику він не приховував, що це тактична політична комбінація, задіяна в силу певного збігу обставин, і плекав надію, що від неї досить швидко можна буде відмовитись як від потенційно ризикованої і небезпечної²⁸.

Малоросійська ідентичність М.Василенка яскраво виявилась в період, коли він очолював міністерство освіти Української держави. Апарат міністерства сформувався ще за часів УНР, коли його керівником був Іван Стешенко. До речі, незважаючи на гетьманську заборону щодо працевлаштування колишніх міністрів, М.Василенко пішов на призначення І.Стешенка генеральним інспектором освіти. Загалом апарат міністерства не зазнав суттєвих змін. Заступником міністра залишився відомий художник і учений П.Холодний. Департаменти очолювали знані українські діячі: письменник П.Зайцев, професор Т.Сушицький, інженер О.Вілінський, педагоги А.Синявський, С.Русова та інші.

9 травня на засіданні ради Міністерства М.Василенко задекларував програмні цілі в сфері освіти. Міністерство мало зберегти попередній курс. «Я сюди прийшов не ламати, а продовжувати тут зроблене й бажаю найширшого й найглибшого розвитку української національної школи... З свого боку мушу зазначити, що мене тепер дуже обходить думка про українізацію, яка ніби-то провадиться силоміць. Це справа, яка для нашої користі мусить мати інший вигляд в очах деяких кіл суспільства; ці кола – буржуазія, до якої належать всі будучі сили наших часів. Зробити ці кола нашими прихильниками – велика перемога, великий здобуток, про який варто і дуже варто подбати. Як це зробити – діло практики, але значення має це питання ще і от з якого боку: на суперечки на національним ґрунті марно витрачається багато часу й сили, а наслідки цього для діла невеликі. – Я маю своїм завданням мирити національні

течії, по змозі уникаючи тих суперечок, але ніяк не покидаючи гасла нашого уряду: самостійна національна Українська Держава»²⁹.

Що вкладав у визначення національного характеру держави М.П.Василенко, сказати важко, швидше його запевнення данина кон'юктурі моменту, насправді ж йшлося про державу малоросійського зразка, в якій би українська культура була б не уніфікуючою і консолідуючою суспільство силою, а лише відмітною рисою, яка не ставила під сумнів необхідність російської культури в Україні. Саме так розумів національне питання гетьман П.Скоропадський. Погляди М.Василенка і П.Скоропадського практично збігалися. Варто їх порівняти. Ось як викладав свою національну програму гетьман: «В национальном вопросе считал, что нужно спасти этот богатейший край, выдвинул сильно украинский национализм, но не во вред русским культурным начинаниям и не воспитывая ненависти к России, а давая свободно развиваться здоровым начинаниям украинства. Тяготения к Галиции и восприятия галицийского мировоззрения я не хотел, считая это для нас несоответственным явлением, которое привело бы нас к духовному и физическому общению. Возмущался теми великороссами, которые не считаясь с жизнью, все твердят свое старое и смотрят на Украину как на нечто, ничем не обличающееся от Тульской губернии. Считал, что в вопросе национальном мы должны идти смело и решительно вперед, что если мы не станем на этот путь, то мы ничего не получим»³⁰.

Те, що гетьман виставляє як сміливе і рішуче висунення українського націоналізму, це лише свідчення його дистанційованості від українського руху, досить поміркована і обережна позиція. Саме на таких позиціях перебував і М.Василенко. «Я рішуче висловлююсь супроти будь-якого приниження прав російської мови на Україні. Вся увага всі зусилля уряду, на мій погляд, мусять бути зосереджені виключно на зміцненні в державі поряд з російською української мови, – говорить на сторінках «Киевской мысли» М.Василенко. – ...Я вважаю питання про українську мову надзвичайно важливим в державному будівництві. Проте я противник видання закону про одну тільки державну мову [...] Я ворог насильства в галузі культури»³¹. Політика уряду в галузі українізації освіти відзначалася диференціацією і непоквапливістю. Найширше українська мова мала впроваджуватися у нижчій початковій школі, яка мала послуговуватися українськими підручниками, стриманіше у середній та вищій. Прикметною в цьому сенсі є конфіденційна розмова М.Василенка з В.Вернадським, яку останній так переказав в своєму щоденнику (запис 11 червня 1918 р.): «Он (Василенко. – Авт.) вполне сознает ту враждебную стену, которая его окружает. Пытается ее разбить и борется с преподносимыми ему мерами насильственной украинизации. Лучицкий мне говорил о спешно вырабатываемом проекте устава [украинского государственного] унив[ерситета] (Павлуцкий и К); после гетманская комиссия переработала его в более приемлемом виде. В[асиленко] говорит, что он уставу хода не даст. Надо вообще это дело выяснить. Сейчас издавать

установ – nonsense, особливо ввиду нежелательности класть различие между русскими и украинскими учр[еждениями]»³². Однак з щоденника Вернадського можна зрозуміти, що ідея створення паралельного університету св. Володимира українського державного університету була запущена насамперед з метою зберегти від українізації перший. Урядом було ухвалено заснувати два державні українські університети – у Києві та Кам'янці-Подільському. Восени 1918 р. відбулося їх урочисте відкриття. Статус державних також отримали політехнічні, комерційні, технологічні вузи та факультети у Києві, Катеринославі, Харкові, Ніжині. Було також вжито заходів до підвищення окладів професорсько-викладацького складу вузів. Платня ординарного професора піднялась до 9 тис. крб. Це дорівнювало окладу віце-директора департаменту міністерства.

Для об'єктивності відзначимо, що уряд не залишив незайманими з точки зору українізації старі університети. З цією метою було ухвалено закон про утворення в Київському, Харківському і Одеському університетах кафедр українознавчого профілю: мови, літератури, історії і права. У вересні 1918 р. М.Василенко вніс на розгляд уряду законопроект про можливість захисту дисертацій українською мовою³³, а також про україномовні титри у кінофільмах³⁴. Але повної підтримки ці новації не знайшли. Проросійські праві сили були невдоволені такою лінією, вважали, що вона містить надто багато поступок «самостійності»³⁵.

Відмовившись від закриття російських гімназій, міністерство сприяло заснуванню українських. Усього їх було відкрито близько 150. Це й була лише шоста частина від загальної кількості навчальних закладів цього типу. Навряд чи є підстави говорити про певний паритет, однак і подібний підхід треба визнати суттєвим кроком до становлення системи національної освіти. Проявлялася також турбота й про навчальні заклади національних меншин. На державне утримання було взято 35 єврейських і 12 польських гімназій.

За ініціативою міністерства Рада Міністрів у серпні започаткувала іменні стипендії для 350 незаможних учнів-українців. Стипендії носили імена Г.Сковороди, І.Котляревського, Т.Шевченка, І.Франка та інших видатних діячів української культури.

М.Василенко очолював міністерство народної освіти і мистецтва. Проте левову частину праці він віддавав справі освіти та науки. Формально у складі міністерства функціонувало Головне управління мистецтва та національної культури, яке очолював Петро Дорошенко, людина дуже близька до гетьмана. П.Скоропадський навіть хотів бачити його на чолі уряду. Проте стан здоров'я та вік завадили цьому. Загалом підрозділ міністерства був фактично автономним і навіть мав окреме бюджетне фінансування. Не дивлячись на цю обставину, стосунки М.Василенка і П.Дорошенка були ділові та дружні.

Міністерство і головне управління мистецтв зокрема розгорнули масштабну роботу по створенню Національної бібліотеки, Національного архіву, Національної

галереї, Історичного музею, українських театральних закладів. Була заснована Державна драматична школа.

Треба відзначити, що серед правлячої еліти Української Держави М.Василенко займав дуже високе місце. В уявній гетьманській ієрархії за гетьманом та прем'єром Ф.Лизогубом стояв Микола Прокопович. 20 липня він був призначений офіційним заступником голови уряду, а у серпні – президентом Державного сенату. В основі цієї близькості, як вже говорилося, лежала світоглядна співзвучність гетьмана та міністра.

Своє високе посадове становище він використовував на користь очолюваного ним міністерства. Протоколи засідань уряду рясніють ухвалами про виділення з Державної скарбниці коштів на потреби освіти, культури, науки. Загалом ця сума склала 228 млн. крб. Для порівняння: це стільки ж, як на міністерства охорони здоров'я, віросповідань, юстиції, праці, закордонних і земельних справ разом узяті.

До активу міністра і ученого М.П.Василенка слід віднести утворення Української академії наук. Вище згадувалося, що він висловлював ідею академії ще в часи перебування на посаді заступника міністра Тимчасового уряду. 1918 р. М.П.Василенко перетворює мрію в реальність, домагається створення під егідою міністерства освіти спеціальної комісії по заснуванню академії. Її очолив видатний учений В.Вернадський. Микола Прокопович підтримував його концепцію академії як потужної державної установи, яка б синтезувала основні дослідницькі напрямки фундаментальних наук. Уряд виділив 200 тис. крб. для підготовчих праць комісії. Робочу групу по складанню статуту академії очолював Дмитро Багалій. У середині вересня комісія завершила роботу. Були підготовлені законопроект про започаткування академії, проекти статуту і штатного розпису, розрахунки на утримання академії у третьому кварталі 1918 р.

Міністр освіти і мистецтва М.П.Василенко у пояснювальній записці до згаданого законопроекту наголошував, що утворення академії наук викликано не лише суто науковими інтересами, але й міркуваннями величезної національної та державно-економічної ваги, поглибленням національної свідомості українського громадянства. Він резюмував, що «українська національна самосвідомість давно вже підійшла до питання про необхідність закласти Українську Академію наук»³⁶.

Розгляд законопроекту щодо академії в Раді Міністрів якраз припав на час жовтневої урядової кризи. М.Василенко подав у відставку, а його місце зайняв Петро Стебницький. 14 листопада П.Скоропадський затвердив закон Ради Міністрів про заснування Української Академії наук у м. Києві. Того ж дня наказом гетьмана були призначені перші дійсні члени УАН. На жаль, серед них не було прізвища одного з її фундаторів – М.Василенка. Очевидно, далася ознаки його роль в організації демаршу міністрів, який призвів до урядової кризи. Хоч самі академіки згодом ухвалили на ім'я М.Василенка листа, в якому

відзначалося: «Ви всією душею поклопоталися про заснування Української Академії наук й записали нестертими буквами своє ім'я в історію Академії»³⁷.

Мотиви відставки 18 жовтня десяти міністрів чільною постаттю серед яких був віце-прем'єр М.Василенко, лежали у політичній площині. Це був відвертий протест проти посилення впливу у суспільстві і на гетьмана українських опозиційних сил, об'єднаних в Український Національний Союз. На думку кадетів, настав час крутого зламу у міжнародній ситуації і необхідності зовнішньополітичної переорієнтації Української Держави на Антанту, а відтак повернення до ідеї відновлення небільшовицької Росії. Міністри-кадети вимагали перетворити Україну у П'ємонт російської небільшовицької державності, не відкидаючи одночасного «зближення з освіченими західноєвропейськими і позаєвропейськими державами»³⁸.

Після відставки М.Василенко зберіг посаду президента Державного сенату. Діяльність на цій ниві залишається однією з найменш висвітлених сторінок його біографії. Ця інституція була утворена у липні 1918 р. замість Генерального суду, який функціонував ще з часів УНР. Державний сенат був покликаний контролювати роботу усіх судів Української Держави.

Відомо, що посаду президента сенату прагнув обійняти міністр юстиції М.Чубинський, син відомого українського діяча і ученого Павла Чубинського, автора національного гімну. Проте гетьман його не призначив і пізніше таким чином пояснив своє рішення: «Сенат в моїх очах являвся висшим государственным учреждением, которое в критический момент жизни государства могло, если бы оно было на высоте, сыграть большую роль. Я искал в председательствующие человека, который ни при каких условиях не уронит эту высоту, хотя бы пришлось идти против гетмана. Я считал, что Чубинский не такой человек, и назначил Василенко»³⁹.

Можна припустити, що надзвичайна перевантаженість урядовими, міністерськими справами не залишала часу М.Василенку для суттєвого впливу на формування та функціонування Державного сенату, який налічував 45 senatorів. Законодавчою основою діяльності сенату були юридичні акти Російської імперії, провідні посади займали колишні члени Російського правительствующого сенату, превалювала російська мова, попри декларовану і дозволена українсько-російську двомовність. Домінуючу роль в справах Державного сенату відігравав все ж М.Чубинський.

Зосередившись з листопада 1918 р. на роботі в Державному сенаті, М.Василенко зробив спробу впровадження в судових засіданнях української мови, але далі кволих ініціатив справа не пішла. Керуючись своїм переконанням «ненасильства у культурі», він не протестував проти фактичного використання російської мови.

У листопаді – грудні 1918 р. М.Василенко очолював комісію по розробці проекту положення про вибори до Українського Державного Союму. Комісія провела 16 засідань, на яких точилися гострі дебати щодо майбутнього України.

Микола Прокопович обстоював необхідність федерування з Росією, але за умови попереднього уконституювання України як самостійної держави. Законопроект був витриманий загалом у консервативному ключі і відбивав погляди кадетів на державне будівництво. Зокрема, Сойм не одержував прав і повноважень Установчих зборів, кадети відверто боялися, що в такому разі можна «відкрити двері у невідоме майбутнє, штучно підтримувати революційний рух»⁴⁰. Тому, на думку М.П.Василенка, треба було спочатку ухвалити Конституцію, а за Соймом залишити функції законодавчого органу. Щоб відсіяти від виборчого процесу радикальну молодь, був установлений досить високий віковий ценз виборців – 25 років, але зберігалась формула загального, прямого, рівного і таємного виборчого права. Загалом робота комісії не мала жодних реальних наслідків, бо гетьманська влада наприкінці 1918 р. впала.

Зміна влади, відновлення Української Народної Республіки поклали край ходінням М.П.Василенка у владу та й його активній громадсько-політичній діяльності. Надалі він зосереджується на викладацькій та науково-дослідній роботі.

¹ Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. – К., 1992. – С.73–81.

² См.: Февральская революция 1917: Сб. док. и материалов. – М., 1996. – С.176–177.

³ Вестник Временного правительства. – 1917. – 29 марта.

⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х томах. – Т.1. – К., 1996. – С.38.

⁵ Нова рада. – 1917. – 25 березня.

⁶ Киевлянин. – 1917. – 7 сентября.

⁷ Цит. за: Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. – С.120.

⁸ Див.: Українська Центральна Рада. – С.76.

⁹ Цит. за: Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. – С.126.

¹⁰ Див.: Чикаленко С.Х. Щоденник 1919–1920. – Київ, Нью-Йорк, 2005. – С.363.

¹¹ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – М., 1936. – С.25.

¹² Там само. – С.43.

¹³ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – Т.2. – К., 1992. – С.491–492.

¹⁴ Характерник (Р. Божеський). Згадки з минулого (1916–1921 рр.) // Літературно-науковий вісник. – 1927. – Кн.ХІ. – С.227.

¹⁵ Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє-минуле (1914–1918). – Львів, 1923. – Ч.2. – С.86–87.

¹⁶ Киевская мысль. – 1918. – 3 мая.

¹⁷ Чикаленко С.Х. Щоденник (1918–1919). – К., 2004. – С.24.

¹⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – С.489.

¹⁹ Державний переворот. – 3 фр.

-
- ²⁰ Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920. – К., 1994. – С.82.
- ²¹ Дневник П.Н.Милюкова. 1918–1921. – М., 2004. – С.20–21.
- ²² Киевская мысль. – 1918. – 3 мая.
- ²³ Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє-минуле... – Ч.2. – С.83.
- ²⁴ Скоропадський П.П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ, Філадельфія, 1995. – С.167.
- ²⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. –Т.2. – Українська гетьманська Держава 1918 р. – Нью-Йорк, 1954. – С.58.
- ²⁶ Скоропадський П. Спогади. – С.166.
- ²⁷ Там само. – С.44–45.
- ²⁸ Ось як дослівно про це пише П.Мілюков: «Киевский Главный комитет, по вполне уважительных причинам, пошел по линии превращения местного национального движения в общегосударственное путем объединения всего юга России. Эта постановка естественна и понятна, если речь идет о медленном и эволюционном процессе объединения России. Но если, как я надеюсь, будут найдены средства и пути для постановки на очередь задачи немедленного объединения *всей* России, то эта местная позиция сама собой упраздняется. Вместе с тем устраняются и те трудности, которые возникли бы при попытке объединить все части Южной России, весьма различные по стремлениям, около идеи украинства, отрицательные и опасные стороны которой лучше всего известны нашим киевским товарищам, как показывает это отчет их Главного комитета» // Дневник П.Н. Милюкова. – С.24.
- ²⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.337–338.
- ³⁰ Скоропадський П. Спогади. – С.132.
- ³¹ Цит. за: Вороненко В., Кістерська Л., Матвєєва Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. – С.140.
- ³² Вернадский В.И. Дневники. – С.99.
- ³³ Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.250.
- ³⁴ Там само. – Спр.12. – Арк.18.
- ³⁵ Дневник П.Н.Милюкова. 1918–1921. – С.24.
- ³⁶ Пояснююча записка до законопроекту про заснування Української АН у Києві. – К., 1918. – С.3.
- ³⁷ Цит. за: Вороненко В., Кістерська Л., Матвєєва Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. – С.157.
- ³⁸ Там само.- С.140.
- ³⁹ Скоропадський П.П. Спогади. – С.170.
- ⁴⁰ Цит. за: Вороненко В., Кістерська Л., Матвєєва Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. – С.141.